

Η συνταγματική απορρύθμιση*

του Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου

Αν. Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Στα μεταπολεμικά χρόνια, ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός προσανατολίστηκε στο παράδειγμα ενός Κράτους Δικαίου στενά συνδεδεμένου με τον πολιτικό πλουραλισμό και την κανονιστική δύναμη του Συντάγματος. Το δημοκρατικό πολίτευμα απαίτησε και, την ίδια στιγμή, κατέστησε, σε μεγάλο βαθμό, δυνατόν το Σύνταγμα να διασφαλίζει την επίλυση των θεμελιωδών συγκρούσεων της κοινωνίας μέσω του δικαίου. Εξάλλου, σε πολλές χώρες, αυτό το φιλελεύθερο Κράτος Δικαίου συμπληρώθηκε με ένα ευρύ πλέγμα κοινωνικών εγγυήσεων που διαμόρφωσε την ιδέα του κοινωνικού Κράτους Δικαίου¹. Κοντολογίς, επιχειρήθηκε η σύνθεση πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας, στην οποία ο Α. Μάνεσης είχε εύστοχα προσδώσει τον χαρακτήρα μιας «αισιόδοξης και ευοίωνης ιστορικής προοπτικής» τόσο για τον εθνικό όσο και για τον ευρωπαϊκό χώρο².

Μετά το 1989, καθώς η παγκοσμιοποίηση κατέρριπτε σταδιακά και στην πράξη τα τελευταία προπύργια του δόγματος της κρατικής κυριαρχίας και οι εθνικές αρχές έδειχναν αδυναμία να διασφαλίσουν αποτελεσματικά όχι μόνο την κοινωνική αλλά και τη φιλελεύθερη πτυχή του συνταγματικού Κράτους Δικαίου, το κλονισμένο αλλά αναπόφευκτο δημόσιο δίκαιο προσπάθησε να ανακάμψει μέσω του εξευρωπαϊσμού του. Η εμφάνιση μιας σειράς νέων εννοιών, αρχών και νομολογιακών κατασκευών, όπως η έννοια της *Europarechtsfreundlichkeit*, την οποία ει-

σήγαγε η νομολογία του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου³, ή η «υποχρέωση εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου», την οποία έφτασε να διακηρύξει το ελληνικό Συμβούλιο της Επικρατείας⁴, έδωσαν την εντύπωση ότι το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως και η ΕΣΔΑ, μπορούσε να αποτελέσει ένα σταθερό πεδίο δημοκρατικής αναφοράς στο οποίο οι εθνικές αρχές και, κυρίως, οι εθνικοί δικαστές θα ήταν υποχρεωμένοι να ενσωματώνουν τις ερμηνευτικές επιλογές τους, υιοθετώντας νέες προσεγγίσεις του εθνικού δικαίου και αναζητώντας νέες πηγές νομιμοποίησης και εγγυήσεις διασφάλισης τουλάχιστον του φιλελεύθερου Κράτους Δικαίου. Η μυθοποίηση του εξευρωπαϊσμού του δημόσιου δικαίου υπήρξε ενίοτε τόσο έντονη που συγκάλυψε το γεγονός ότι, αποκτώντας προβάδισμα έναντι ακόμη και των εθνικών συνταγματικών κανόνων και ανατρέποντας εμφανώς ή αφανώς τη θεσμική ισορροπία των κρατικών λειτουργιών, το ευρωπαϊκό δίκαιο μετατρέπεται σταδιακά σε παράγοντα αποσταθεροποίησης της συνταγματικής δομής των εθνικών κρατών. Το εθνικό Σύνταγμα «αναχωρούσε»⁵ χωρίς να αντικατασταθεί από μια νέα, συνεκτική και σταθερή συνταγματική δομή, ικανή να ενσωματώσει αποτελεσματικά όλους τους θεμελιώδεις κανόνες, εθνικούς και ευρωπαϊκούς, που συνυπήρχαν πλέον σε κάθε εθνική έννομη τάξη. Έτσι, το 2010, η κρίση δημόσιου χρέους στην Ευρωζώνη βρήκε το δημόσιο δίκαιο να προσπαθεί να επιπλεύσει μέσα στο πέλαγος του εμπειρισμού και της αμηχανίας του λεγόμενου συνταγματικού πλουραλισμού, ο οποίος στηρίζεται στη βάση της υπεροχής των συνταγματικών σκοπών που θέτει η Ένωση και της δυναμικής

(*) Το παρόν κείμενο αποδίδει την εισήγηση του συγγραφέα στο έβδομο σεμινάριο του κύκλου «Συναντήσεις στο Σύνταγμα», που συνδιοργανώνουν το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου και ο Επιστημονικός Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης», το οποίο πραγματοποιήθηκε την Τρίτη 16 Μαΐου 2017 στην Αθήνα.

(1) Βλ. F. Balaguer Callejón, *Crise économique et crise constitutionnelle en Europe*, *Constitutions* 2013, σ. 133 επ..

(2) Βλ. Α. Μάνεση, *Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο*, σε: *του ιδίου*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη* (1980 - 2000), II, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2007, σ. 571 επ., ιδίως σ. 588.

(3) Βλ. D. Hanf, *Vers une précision de la Europarechtsfreundlichkeit de la Loi fondamentale - L'apport de l'arrêt « rétention des données » et de la décision Honeywell du BVerfG*, *Cahiers de droit européen* 2010, σ. 525 επ..

(4) Βλ. ΣτΕ Ολ. 3470/2011, σκέψη 9.

(5) Βλ. Γ. Ζ. Δρόσου, *Δοξίμο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 671 επ..

αδράνειας των συνταγματικών ορίων που θέτουν τα κράτη-μέλη⁶.

Στον κυκλώνα αυτής της κρίσης, το εθνικό, το ευρωπαϊκό και το διεθνές δίκαιο δέχτηκαν τον ανταγωνισμό και υπερκεράστηκαν από άλλους κανόνες, μη νομικούς, όπως αυτούς που ακολουθούν οι διεθνείς οίκοι οικονομικής αξιολόγησης. Η θεολογία των αγορών προσέδωσε στην κυρίαρχη πρόσληψη της οικονομικής πραγματικότητας μια κανονιστική δύναμη, προκαλώντας τη χρεοκοπία και του ίδιου του δικαίου, κύρια ένδειξη της οποίας υπήρξε η σχεδόν απόλυτη εργαλειοποίησή του. Οι νομικοί κανόνες, αδύναμοι να επιβληθούν στις αγορές κατοχυρώνοντας τη δικαιοσύνη και την ασφάλεια, μετατράπηκαν σε προϊόντα, αντικείμενα ανταγωνισμού μεταξύ των διαφόρων εννόμων τάξεων, και ανέλαβαν πλέον μια άλλη λειτουργία: να διαμορφώσουν –ιδίως στα αφερέγγυα κράτη– την οικονομική κατάσταση πραγμάτων που απαιτούν οι αγορές⁷.

Ωστόσο, η δημοσιονομική κρίση στην Ευρωζώνη δεν εξαφάνισε το δίκαιο. Το μετάλλαξε, ενισχύοντας στο έπακρο το φαινόμενο του *νομικού δαρβινισμού*, στο πλαίσιο του οποίου απειλούνται με εξαφάνιση οι νομικοί κανόνες και θεσμοί που αδυνατούν να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας⁸. Συναφώς, τα κράτη-μέλη της Ένωσης, κυρίως τα κράτη-μέλη οφειλέτες, γνώρισαν μια περαιτέρω έκπτωση των ουσιωδών λειτουργιών των συνταγματικών τους κανόνων, πρωτίστως μέσω των συστηματικών περιορισμών που επιβλήθηκαν όχι μόνο σε θεμελιώδη δικαιώματα αλλά και στον ίδιο τον πολιτικό πλουραλισμό⁹. Η ίδια δε η Ένωση, η οποία αναδείχθηκε σε μια βιομηχανία παραγωγής νομικών μηχανισμών αντιμετώπισης της κρατικής αφερεγγυότητας¹⁰, μετά την αδυναμία της να αποκτήσει τυπικό Σύνταγμα, δεν κατόρθωσε να υπερασπιστεί ούτε το *κοινοτικό κερτημένο* ούτε την ίδια την *κοινοτική μέ-*

θοδο. Ανάγοντας σε κανονικότητα τη διαρκή επίκληση μιας κατάστασης οικονομικής ανάγκης, το συνταγματικό φαντασιακό της Ένωσης συρρικνώθηκε σε μια διακυβερνητική αρχιτεκτονική στήριξης και επιτροπείας των κρατών-μελών¹¹. Η αρχιτεκτονική αυτή συμφύρεται με την ενωσιακή αρχιτεκτονική παράγοντας υβριδικές και, πάντως, νομικώς ασαφείς πράξεις και ευθύνες τόσο των κρατών-μελών όσο και των ενωσιακών οργάνων. Αυτή η απουσία σαφήνειας ενίσχυσε το αίσθημα στέρησης των πολιτών της Ένωσης που όλο και πιο συχνά νιώθουν εγκλωβισμένοι σε μια δομή που όχι μόνον δεν μπορεί να μειώσει το δημοκρατικό της έλλειμμα, αλλά αυξάνει και τα ελλείμματά της σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, χωρίς να τους παρέχει ασφαλείς εγγυήσεις αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας¹². Την ίδια στιγμή η δεύτερη συνιστώσα της ενωσιακής συμπολιτείας, τα κράτη μέλη, όλο και πιο συχνά δείχνουν να αντιμετωπίζουν τις κοινές αξίες της Ένωσης όχι τόσο ως πηγή έμπνευσης και προοπτικής, όσο ως πλαίσιο ενός κατασταλτικού μηχανισμού ανάσχεσης πιθανών αποκλίσεων από τις επιταγές των οργάνων της Ένωσης, οι οποίες μετατρέπονται σε «ένα υπόδειγμα μεταδημοκρατικής απολυταρχίας»¹³. Η Ένωση γίνεται όλο και λιγότερο πειστική, όλο και λιγότερο γοητευτική. Όπως καταδεικνύουν δε η ανθρωπιστική κρίση που συνδέεται με τα αλληπάλληλα κύματα προσφύγων και μεταναστών, οι επαναλαμβανόμενες τρομοκρατικές ενέργειες, η ενδυνάμωση νεοναζιστικών πολιτικών μορφωμάτων και η πολιτική διαχείριση ακόμη και του ίδιου του Brexit, δεν είναι τόσο η ευημερία όσο ο φόβος για τη δημοκρατία και, περισσότερο, για την ειρήνη που εμφανίζεται πλέον ως πιο ισχυρός συνεκτικός δεσμός της Ένωσης. Εν όψει αυτού, οι πιο κυνικοί υποστηρικτές της κρύβουν την αμηχανία τους επαναλαμβάνοντας συχνά, ακόμη και σήμερα, με ευαρέσκεια τον διφορούμενο χαρακτηρισμό της Ένωσης ως μιας περίπτωσης παρόμοιας του Hotel California¹⁴. Στο τελευταίο, «*You can check out any time you like,*

(6) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2013.

(7) Βλ. C. Yannakopoulos, Un Etat devant la faillite: entre droit et non-droit, in Nathalie Wolff, Aude Zaradny et Thibaut Fleury Graff (sld), La fin du droit ? Actes du colloque des 5 et 6 décembre 2013, Ed. Mare & Martin 2015, σ. 175 επ..

(8) Βλ. A. Supiot, L'esprit de Philadelphie. La justice sociale face au marché total, Paris, Seuil, 2010, σ. 64.

(9) Βλ. C. Yannakopoulos, Le droit public face à la crise de dette souveraine dans la zone Euro, in Mélanges G. Marcou (υπό έκδοση).

(10) Βλ. E. Chiti/P.G. Teixeira, The Constitutional Implications of the European Responses to the Financial and Public Debt Crisis, 50 Common Market Law Review (2013), σ. 683 επ..

(11) Βλ. P. Graig, Economic Governance and the Euro Crisis: Constitutional Architecture and Constitutional Implications, in M. Adams/F. Fabbrini/P. Larouche (Eds.), The Constitutionalization of European Budgetary Constraints, Oxford, Hart, 2014, σ. 19 επ..

(12) Βλ. C. Yannakopoulos, La Cour de justice de l'Union européenne et la crise de la zone Euro: «La Trahison des images», <www.constitutionalism.gr>, κατάχρηση 2.4.2017.

(13) Βλ. J. Habermas, La constitution de l'Europe, Paris, Gallimard, 2012, σ. 14.

(14) Ως προς τον χαρακτηρισμό αυτόν, βλ. S. Deo/P. Donovan/L. Hatheway, Euro break-up – the consequences, UBS Investment Research. Global

but you can never leave!». Δεν πρέπει να διαφεύγει, όμως, ότι, όπως έχει δηλώσει ο Don Henley, που τραγούδησε τους παραπάνω στίχους, «*The hotel itself could be taken as a metaphor for the myth-making that is the American Dream, because it is a fine line between the American Dream, and the American nightmare*»¹⁵. Η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί, λοιπόν, να πλησιάζει στην πρακτική δοκιμασία αυτού που υπήρξε πάντοτε ο ακρογωνιαίος λίθος της φανταστικής της θέσμησης, δηλαδή του ευρωπαϊκού ονείρου της επίτευξης μιας ειρηνικής ενοποίησης.

Στο παραπάνω πλαίσιο, εξελίσσεται, με πιο μεγάλη ένταση στα κράτη-μέλη οφειλότες, ένα φαινόμενο συνταγματικής απορρύθμισης, το οποίο συνίσταται στην τάση κανονιστικής αποδυνάμωσης όχι μόνο του εθνικού Συντάγματος, αλλά κάθε θεμελιώδους κανόνα που εφαρμόζεται στην εθνική έννομη τάξη. Πρόκειται για μια τάση που εντάσσεται σε μια ευρύτερη δυναμική αλλαγής παραδείγματος, από το κανονιστικά ισχυρό εθνικό Σύνταγμα που δεσπόζει στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου της εθνικής έννομης τάξης, διασφαλίζοντας την επίλυση κάθε σύγκρουσης, προς μια «*ευέλικτη ασφάλεια*» (*flexisecurity*) δικαίου που διαμορφώνει η μεταβλητή γεωμετρία δικτύωσης πολλών εύπλαστων θεμελιωδών κανόνων (*soft constitutions*) εντός της εθνικής έννομης τάξης, επιδιώκοντας την κατά το δυνατόν αποφυγή των συγκρούσεων.

Το παραπάνω φαινόμενο της συνταγματικής απορρύθμισης δεν αντιφάσκει με την ανθεκτικότητα του εθνικού Συντάγματος¹⁶ και των Συνθηκών της Ένωσης, καθώς αποτελεί έκφραση του *νομικού δαρβινισμού* που, κατά τα προαναφερθέντα, δεν εξαφανίζει υποχρεωτικά, αλλά μεταλλάσσει το περιεχόμενο και την ποιότητα ακόμη και των θεμελιωδών νομικών κανόνων. Το ίδιο φαινόμενο δεν αντιφάσκει ούτε με τον αναθεωρητικό ακτιβισμό, ιδίως στο μέτρο που ο τελευταίος συχνά αναπαράγει το νεοφιλελεύθερο παράδοξο της «*επίδειξης πάθους για παρεμβατικότητα στο όνομα της μη-παρεμβατικότητας*»¹⁷.

Economic Perspectives, 6.9.2011, <http://faculty.london.edu/mjacobides/assets/documents/Euro_Breakup_UBS_2011.pdf>.

(15) Βλ. History of the Eagles. 2013. Ντοκιμαντέο. Χρονικό σημείο του συμβάντος: 1:30:50-1:31:10.

(16) Βλ. Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2016.

(17) Βλ. T. Miller/Michel Foucault, The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79, International Journal of Cultural Policy

Θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει το φαινόμενο της συνταγματικής απορρύθμισης, ιδίως στη χώρα μας, αναλύοντας διαδοχικά την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου (I), την αδυναμία συνταγματοποίησης του ευρωπαϊκού δικαίου (II) και τα μετέωρα βήματα του συνταγματικού πλουραλισμού (III).

I. Η αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου

Το παράδειγμα ενός κανονιστικά ισχυρού καταστατικού χάρτη στον οποίο συναιρούνται φιλελεύθερο και κοινωνικό Κράτος Δικαίου ακολουθήθηκε με αξιοσημείωτη πληρότητα στο Σύνταγμα του 1975. Ωστόσο, ο θεσμικός πλούτος του τελευταίου δεν γνώρισε πολλούς ειλικρινείς φίλους. Το παράδειγμά του γρήγορα αντιμετώπισε τη δυσπιστία, αν όχι τη ρητή απόρριψη, από τη θεωρία, την πρακτική του νομοθέτη και της διοίκησης, καθώς και τη νομολογία. Ορισμένες θεμελιώδεις υποχρεώσεις αναιρέθηκαν ή συρρικνώθηκαν, η κανονιστική πυκνότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων απομειώθηκε, ενώ αμφισβητήθηκε έντονα ακόμη και η νομοτεχνική –ή ακόμη και η λογική– συγκρότηση συγκεκριμένων διατάξεων, σε σημείο ώστε να υποστηριχθεί ότι το συνταγματικό κείμενο εμπεριέχει «λεκτικά ατυχήματα» ή «καινοτομίες», διατάξεις που αντανάκλουν απλώς «στατιστικά και ιστορικά γεγονότα» ή διατάξεις που δεν είναι απαλλαγμένες από μία «ορισμένη πανηγυρική ρητορεία»¹⁸. Στο ίδιο πνεύμα, η αξία του Συντάγματος συνδέθηκε και με το μικρό μέγεθός του¹⁹. Στο πλαίσιο του συνταγματικού πλουραλισμού που επιβάλλει στην εθνική έννομη τάξη ως ουσιαστικούς συνταγματικούς κανόνες χιλιάδες σελίδες νομικών κειμένων, η παραπάνω σύνδεση δεν έχει νόημα παρά ως μια έμμεση προσπάθεια διασφάλισης της μεγαλύτερης δυνατής υποχώρησης του εθνικού Συντάγματος απέναντι στους επικαθορισμούς του ευρωπαϊκού και του διεθνούς δικαίου.

Η κανονιστική υποτίμηση του Συντάγματος οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, οι οποίοι δεν συνδέονται πάντοτε με συγκροτημένες δογματικές προσεγγίσεις του, αλλά κυρίως με τις παραδόσεις και

16/2010 (1), σ. 56 - 57.

(18) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, ΕφημΔΔ 2/2012, σ. 146 επ..

(19) Βλ. Γ. Τσεμπελή, Η συνταγματική αναθεώρηση και η πρόταση Μητσοτάκη, <<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=769309>, 17.1.2016>, όπου ο συγγραφέας, μεταξύ άλλων, παραθέτει ως παραδείγματα «αφλασάς» τις διατάξεις των άρθρων 21, παρ. 3, και 22, παρ. 1, του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος.

το ήθος των επίσημων και ανεπίσημων ερμηνευτών του. Στους παράγοντες αυτούς μπορούν, ιδίως, να περιληφθούν: πρώτον, η διαρκής αδυναμία συναίνεσης στα θεμελιώδη και η άρνηση συμμόρφωσης στην πλειοψηφική αρχή, οι οποίες υπονομεύουν εκ προοιμίου την πρήση των συνταγματικών διατάξεων· δεύτερον, η χαμηλή ποιότητα της παραγόμενης πολιτικής, η οποία εργαλειοποιεί το Σύνταγμα ανάγοντας την αντισυνταγματικότητα στο πλέον τετριμμένο και ευκαιριακό αντιπολιτευτικό επιχείρημα· τρίτον, η ευκολία με την οποία η ερμηνεία του Συντάγματος, σε οποιοδήποτε επίπεδο και αν λαμβάνει χώρα, διεκδικεί ως αυτονόητο έναν αναθεωρητικό προσανατολισμό, γεγονός που ίσως εξηγήσει για ποιον λόγο γοητεύει η παράσταση του Συντάγματος ως μηχανισμού που, κατά την έκφραση του Αλέξανδρου Σβώλου, απλώς «εγκοιτώνει» την κοινωνική ύλη και εξελίσσεται, μαζί της, ως «ζωντανός» οργανισμός. Πάντως, αν κανείς αναζητήσει έναν πιο δογματικά συγκροτημένο παράγοντα της κανονιστικής υποτίμησης του Συντάγματος του 1975, μάλλον πρέπει να τον εντοπίσει στην προϊούσα επικράτηση μιας υπερ-ατομικιστικής ερμηνείας του εν λόγω Συντάγματος, η οποία διευκολύνθηκε από τους επικαθορισμούς του εθνικού Συντάγματος από το ευρωπαϊκό δίκαιο και προώθησε την αντίληψη της δημοκρατίας που αποξενώνεται από τον λαό και αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας οικονομικής αγοράς και μιας αγοράς αξιών που δεν προϋποθέτουν το Κράτος. Παρά την αδιαμφισβήτητη συμβολή της στην ενδυνάμωση των εγγυήσεων του φιλελεύθερου Κράτους Δικαίου, η ερμηνεία αυτή οδήγησε και στην αποδόμηση της εθνικής συνταγματικής τάξης, συρρικνώνοντας το δίκαιο σε δικαίωμα, εξοβελίζοντας τα θεμελιώδη καθήκοντα, αποδυναμώνοντας τα κοινωνικά δικαιώματα και υποκαθιστώντας τον πολίτη από το άτομο²⁰.

Συναφώς, η αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου οφείλεται πρωτίστως στη σαφή, καίτοι συχνά ανομολόγητη, αποδοχή, ακόμη και από τον ίδιο τον εθνικό δικαστή, της υπεροχής έναντι του εθνικού Συντάγματος του ευρωπαϊκού δικαίου και, κυρίως, του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτής της αποδοχής, ο έλεγχος της συμβατότητας των εθνικών κανόνων με το ενωσιακό δίκαιο σε μεγάλο βαθμό υποκατάστησε τον έλεγχο της συ-

(20) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π..

νταγματικότητάς τους, τον οποίο το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης έφτασε να καθιστά συχνά αλυσιτελή και, ενίοτε, να απαγορεύει²¹.

Η οικονομική κρίση επέτεινε την αποσυνταγματοποίηση του εθνικού δικαίου, πρωτίστως διότι, παρά τον αδιαμφισβήτητο ευρωπαϊκό χαρακτήρα της, η κρίση αυτή αντιμετωπίστηκε παραδόξως με αναφορά, σχεδόν αποκλειστικά, στο εθνικό Σύνταγμα, καίτοι αυτή η αντιμετώπιση ήταν εκ των προτέρων μάταιη. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα το εθνικό Σύνταγμα να υποστεί τη μεγαλύτερη δυνατή έκθεση στις συνέπειες της κρίσης, να εξαντληθεί η όποια θεμιτή ελαστικότητα της ερμηνείας του και να αμφισβητηθεί καίρια η αξιοπιστία των εγγυήσεων πρήσής του²². Χαρακτηριστικά συμπτώματα αυτής της απορρύθμισης συνιστούν, μεταξύ άλλων, η συστηματικά σύμφωνη με τον νόμο ερμηνεία του Συντάγματος²³ που, ορισμένες φορές, επιχειρήθηκε να ανατραπεί από έναν αντίρροπο βολονταριστικό εμπλουτισμό του περιεχομένου του²⁴, η ανατροπή της νομολογίας εντός σχετικά

(21) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π..

(22) Από αυτήν την οπτική γωνία, στο πλαίσιο της υπόθεσης του *Μνημονίου Ι*, η οποία οδήγησε στην απόφαση 668/2012 της Ολομέλειας, η άρνηση του Συμβουλίου της Επικρατείας να αποστείλει στο ΔΕΕ προδικαστικό ερώτημα ως προς το κύρος της απόφασης 2010/320/ΕΕ του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πέραν από παράβαση των απαιτήσεων του δικαίου της Ένωσης [βλ. την απόφαση ΔΕΕ, 22.6.2010, C-188/10 et C 189/10, Melki et Abdeli, σκέψη 56. Βλ. και C. Yannakopoulos, Le juge national, le droit de l'Union européenne et la crise financière, in E. Saulnier-Cassia (επιμ.), *Jurisprudences nationales intéressant le droit de l'Union européenne*, RTDeur 1/2013, σ. 147 επ.], αποτέλεσε στρατηγική επιλογή που δεν προφύλαξε το εθνικό Σύνταγμα απέναντι στην πίεση των αποφάσεων των ενωσιακών οργάνων. Άλλωστε, από μεταγενέστερες αποφάσεις του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου (βλ., ιδίως, τη Διάταξη του Γενικού Δικαστηρίου, 27.11.2012, T-541/10, ΑΔΕΔΥ, ιδίως σκέψεις 89 και 90, και την απόφαση του Γενικού Δικαστηρίου, 3.5.2017, T-531/14, Σωτηροπούλου κ.λπ. κατά Συμβουλίου, ιδίως σκέψεις 30, 31 και 90) προκύπτει σαφώς ότι υπήρχε περιθώριο ελέγχου της συμβατότητας με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο του κύρους της απόφασης 2010/320 του Συμβουλίου, ως μέτρο εφαρμογής της οποίας εκλαμβάνεται και ο -συγκριτικά προγενέστερός της- νόμος 3845/2010. Ωστόσο, το Συμβούλιο της Επικρατείας προτίμησε να απαλλάξει τους δικαστές του Λουξεμβούργου από το βάρος να προβούν εγκαίρως στον παραπάνω έλεγχο και, με τον τρόπο αυτόν, να αναδείξουν εξ αρχής την ευθύνη που αναλογούσε στην ενωσιακή έννομη τάξη προς τη διαχείριση της κρίσης.

(23) Βλ., ενδεικτικά, την εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως προς το ύψος και τον τρόπο καταβολής του παραβόλου για την άσκηση αίτησης ασφαλιστικών μέτρων (ΣτΕ ΕΑ 136/2013, 317/2013, 475/2013 και 494/2013),

(24) Βλ., ως προς την εξέλιξη της νομολογίας την περίοδο της οικονομικής κρίσης, Κ. Γιαννακόπουλου, Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σ. 417 επ., ιδίως σ. 436 επ..

πολύ μικρού χρονικού διαστήματος²⁵, η αμφισβήτηση του νοήματος ακόμη και των πλέον πρόδηλων συνταγματικών διατάξεων²⁶, καθώς και η προβολή συνταγματικοπολιτικών επιχειρημάτων σχεδόν μεταφυσικού χαρακτήρα²⁷. Την ίδια στιγμή, οι απορρυθμιστικές τάσεις αναπαράγονται από την υποβολή προτάσεων συνταγματικής αναθεώρησης οι οποίες, παραγνωρίζοντας ακόμη και τις σύγχρονες μετεξελίξεις του καπιταλισμού, επιδιώκουν να στερήσουν από το Κράτος την προγραμματική και συντονιστική του λειτουργία²⁸ και δεν διστάζουν να υποτάξουν το σύνολο της εθνικής έννομης τάξης στις επιλογές των επενδυτών²⁹.

II. Η αδυναμία συνταγματοποίησης του ευρωπαϊκού δικαίου

Ούτε η ΕΣΔΑ ούτε το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιτυγχάνουν, μέχρι στιγμής, να αντικαταστήσουν το παρακμάζον εθνικό συνταγματικό κράτος με κάποια άλλη, συγκεκριμένη και συνταγματικά ισόδυναμη οντότητα. Μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι δύο συνιστώσες του ευρωπαϊκού δικαίου παραμένουν, στην πράξη, εγκλωβισμένες σε έναν υπερ-ατομικιστικό προσανατολισμό, ο οποίος όχι μόνον αναιρεί το κοινωνικό κράτος δικαίου αλλά επιπλέον υπονομεύει την ανάπτυξη των στοιχείων ειλικρινούς κοινοτισμού που είναι απαραίτητα για την εύρυθμη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας. Κατά βάθος, εξακολουθούν να συνιστούν προϊόντα του ψυχρού πολέμου των οποίων η τελολογία λειτουργεί περισσότερο προς την κατεύθυνση της αποδόμησης παραδοσιακών κρατικών

μορφών παρά προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης μιας νέας, αντίστοιχης προς αυτές, οντότητας. Κατά τούτο, το δίκαιο που επιβάλλουν, νομικά και πολιτικά, στην Ευρώπη διαχέεται και αποτελεί προνομιακό πεδίο περαιτέρω διάβρωσης των υφιστάμενων ακόμη εθνικών συνταγμάτων από τις μη γραμμικές δομές των παγκοσμιοποιημένων αγορών³⁰.

Η ΕΣΔΑ αποτελεί έναν κατάλογο –και μάλιστα ελλιπή– θεμελιωδών δικαιωμάτων ο οποίος στερείται συνταγματικού χαρακτήρα, καθώς δεν περιλαμβάνει ρυθμίσεις ως προς τη συγκρότηση και την άσκηση κρατικής (ή υπερκρατικής) εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο έλεγχος της ενιαίας διεθνούς ευθύνης των συμβαλλόμενων κρατών από το ΕΔΔΑ ανάγεται, συχνά, σε έναν πρωτογενή και αφηρημένο ηθικοπολιτικό διάλογο και όχι σε έναν δευτερογενή και συγκεκριμένο δικαστικό έλεγχο που οριοθετείται από συνταγματικά προσδιορισμένες αρμοδιότητες των κρινόμενων οργάνων και του κρίνοντος δικαστή. Το ουσιαστικό έλλειμμα συνταγματικότητας της ΕΣΔΑ δεν φαίνεται να μπορεί να καλυφθεί ούτε από την προσπάθεια θεμελίωσης των δικαστικών κρίσεων σε ένα υπαρκτό ή υποτιθέμενο *consensus* των συμβαλλόμενων κρατών ούτε από τη δυναμική ερμηνεία της Σύμβασης από το ΕΔΔΑ, οι αποφάσεις του οποίου αναλύονται σε ατελείυτες σταθμίσεις και ενίοτε υιοθετούν μια «στρατευμένη» στάση που «μολονότι συμπαθής, ταιριάζει περισσότερο σε μη κυβερνητική οργάνωση παρά σε ένα διεθνές δικαστήριο της σπουδαιότητάς του»³¹. Σε τελική ανάλυση, η όποια φαινομενική συνταγματικότητα προσδίδεται στην ΕΣΔΑ δεν αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της αλλά οφείλεται στην κατ' αρχήν απόφαση των εθνικών εννόμων τάξεων να αυτοδεσμευτούν ως προς τη συμμόρφωσή τους στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Στο πλαίσιο δε της οικονομικής κρίσης, η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, αναγνωρίζοντας ευρύτατη διακριτική ευχέρεια στα συμβαλλόμενα κράτη και αποφιλώνοντας τον έλεγχο αναλογικότητας, δεν μπορεί να λειτουργήσει ούτε ως αποτελεσματικό αντίβαρο ούτε ως επαρκές και αξιόπιστο δικαιοκρατικό έρεισμα των πολιτικών αποφάσεων διαχείρισης της εν λόγω κρίσης³².

(25) Βλ., π.χ., την απόφαση ΣτΕ Ολ. 1858/2015, ως προς τη συνταγματικότητα της νομιμοποίησης πολεοδομικών αυθαιρέτων.

(26) Βλ., π.χ., ως προς το ζήτημα του ορίου ηλικίας των δικαστικών λειτουργών, την από 23.1.2017 ανακοίνωση της Ένωσης των Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας, <http://dikastis.blogspot.gr/2017/01/blog-post_53.html>.

(27) Βλ., π.χ., ως προς την επίκληση του «συνταγματικού δικαίου της ασύντακτης χρεοκοπίας», Ε. Βενιζέλου, Μετασηματισμοί του κράτους και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Διδάγματα της οικονομικής κρίσης: Η ελληνική περίπτωση, εκδ. Πόλις, 2016.

(28) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Ο πλουραλισμός του οικονομικού Συντάγματος, Η Καθημερινή, 24.7.2016.

(29) Βλ. ως προς την πρόταση εισαγωγής συνταγματικής διάταξης σύμφωνα με την οποία «Οι κανονισμοί των παραρτημάτων των αλλοδαπών ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που αφορούν στη διοίκησή τους και στη ρύθμιση των ακαδημαϊκών ζητημάτων υπερισχύουν των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου», Ν. Αλιβιζάτου/Π. Βουρλόμη/Γ. Γεραπετρίτη/Γ. Κριστάκι/Στ. Μάνου/Φ. Σπυρόπουλου, Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα, Η Καθημερινή, 2016, σ. 18.

(30) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, ό.π..

(31) Βλ. J.-F. Flauss, Actualité de la Convention européenne des droits de l'homme (septembre 2009 - février 2010), AJDA 2010, σ. 997 επ..

(32) Βλ. C. Yannakopoulos, La Cour de justice de l'Union européenne et la crise de la zone Euro: «La Trahison des images», ό.π..

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, καίτοι στη νομολογία του ΔΕΕ εμφανίζεται ως μια αυτόνομη συνταγματική τάξη που περιλαμβάνει μια αξιοσημείωτη οργάνωση και λειτουργική διάκριση εξουσιών, δεν έχει κατορθώσει να ολοκληρωθεί συνταγματικά, ούτε από τυπική ούτε από ουσιαστική άποψη. Μετά την απόρριψη της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, η ουσιαστική συνταγματοποίηση της Ένωσης υποχώρησε κυρίως μέσω της ενίσχυσης των προβαλλόμενων αντιπεριορισμών στην απόλυτη εκδοχή της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, οι οποίοι συνδέθηκαν ιδίως με την προστασία της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας των κρατών-μελών³³. Στο πλαίσιο της κρίσης χρέους μελών της Ευρωζώνης, η ανάσχεση της ουσιαστικής συνταγματοποίησης εντάθηκε σημαντικά λόγω της αδυναμίας του ΔΕΕ να αναδειχθεί σε πραγματικά συνταγματικό δικαστή ο οποίος, αφήνοντας στην πολιτική εξουσία την πρωτοβουλία αντιμετώπισης της κρίσης και αποδεχόμενος την προσωρινή προσαρμογή του δικαίου της Ένωσης στις εξαιρετικές απαιτήσεις της συγκυρίας, θα οριοθετούσε τις πολιτικές επιλογές και δεν θα τις επέτρεπε να εξανεμίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών της Ένωσης στη δυνατότητα επιβίωσης των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της κοινότητας δικαίου που θέλει να είναι η Ένωση. Ειδικότερα, το ΔΕΕ, συνηγορώντας, με τη νομολογία του, στην υπέρμετρη κανονιστική χαλάρωση των Συνθηκών, δεν μπόρεσε ούτε να αποτρέψει ούτε να οριοθετήσει τη διακυβερνητική απόκλιση της Ένωσης που ανέτρεψε τόσο την *κοινοτική μέθοδο* όσο και την ισορροπία των εξουσιών στο εσωτερικό της Ένωσης. Υπό την ανοχή του, κράτη-μέλη και ενωσιακά όργανα απέκτησαν σχεδόν λάθρα νέες εξουσίες που δεν υπάγονται σε ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο. Αποφεύγοντας δε να παρέμβει εγκαίρως και συμπεριφερόμενο σαν τίποτε σπουδαίο να μην απειλούσε το *κοινοτικό κεκτημένο*, το ΔΕΕ φάνηκε να υποτιμά τη σημασία διαφύλαξης της ασφάλειας δικαίου και να αφήνει το κεκτημένο αυτό στο έλεος των διακυβερνητικών συμβιβασμών. Τέλος, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου δεν επέδειξε έναντι των εθνικών δικαστών και των πολιτών της Ένωσης τη θεσμική ενσυναίσθηση που αναμένει κανείς από έναν συνταγματικό δικαστή με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, να υποβαθμισθεί πε-

(33) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 360 επ..

ραιτέρω η κανονιστική δύναμη ιδίως του Χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης και να ενισχυθεί ο δισταγμός των εθνικών δικαστών να ανταποκριθούν στον ρόλο τους ως κοινών δικαστών του ενωσιακού δικαίου. Την ίδια δε στάση δείχνει να επαναλαμβάνει το ΔΕΕ και στην ανάλογης σπουδαιότητας κρίση που προκαλούν τα κύματα προσφύγων και μεταναστών (*crise migratoire*). Σε τελική ανάλυση, αφήνοντας πίσω του τον ακτιβισμό των προηγούμενων δεκαετιών που είχε διαμορφώσει μια -πληθωριστική, όπως φαίνεται- νομική υπερδομή, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου υιοθέτησε έναν ακραίο αυτοπεριορισμό -κατά βάθος, έναν ακραίο αντίστροφο ακτιβισμό- που είχε ως αποτέλεσμα το εν λόγω Δικαστήριο να εκπέσει στον θεσμικό ρόλο ενός παραδοσιακού διεθνούς δικαστηρίου που δικάζει στο όνομα του εκάστοτε *consensus* μεταξύ των συμβαλλόμενων κρατών³⁴.

Εν όψει όλων των παραπάνω, στον ευρωπαϊκό χώρο, οι πλέον σημαντικές πολιτικές αποφάσεις υπάγονται απλώς σε έναν ανώδυνο ή και αλυσίτελη έλεγχο συνταγματικότητας, χωρίς να ελέγχονται συστηματικά ως προς τη συμβατότητά τους με το *κοινοτικό κεκτημένο* ή, πάντως, με το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης. Με τον τρόπο αυτόν, πλέον, δεν διασφαλίζεται στην πράξη η τήρηση ούτε του εθνικού Συντάγματος ούτε των Συνθηκών της Ένωσης, που μετατρέπονται σε ιδιαιτέρως εύπλαστους κανόνες. Συναφώς, οι πολιτικές αποφάσεις τείνουν να αυτονομούνται, δηλαδή να αυτο-νομιμοποιούνται, ελλείψει οποιουδήποτε αποτελεσματικού ελέγχου θεμελιακότητάς τους.

III. Τα μετέωρα βήματα του συνταγματικού πλουραλισμού

Η κάμψη της κανονιστικότητας των θεμελιωδών κανόνων που συνισχύουν στα διάφορα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης οδηγεί σε μια σύνθετη και μεταβλητή ώσμωση του εθνικού και του ευρωπαϊκού δικαίου. Το κυρίαρχο παράδειγμα του πολυεπίπεδου συνταγματικού πλουραλισμού υπερβαίνει την αντίληψη περί ενός «καθολικού» Συντάγματος και μίας τυπικής ιεράρχησης των κανόνων δικαίου, εισάγοντας την έννοια των «μερικών» ή «παραπληρωματικών» συνταγμάτων και αναζητώντας τη διαρρύθμιση των διαδικαϊκών σχέσεων και των τυχόν συ-

(34) Βλ., αναλυτικά, C. Yannakopoulos, La Cour de justice de l'Union européenne et la crise de la zone Euro: «La Trahison des images», ό.π..

νταγματικών συγκρούσεων³⁵. Η προσπάθεια τέτοιας διαρρύθμισης στη βάση της υπεροχής των συνταγματικών σκοπών που θέτει η Ένωση και της δυναμικής αδράνειας των συνταγματικών ορίων που θέτουν τα κράτη-μέλη δεν έχει οδηγήσει, στην πράξη, σε ένα σαφές και σταθερό πλαίσιο κανόνων σύγκρουσης και εγγυήσεων εφαρμογής των εν λόγω κανόνων. Το παράδειγμα του συνταγματικού πλουραλισμού εξελίσσεται σε ένα δίκτυο παραγωγής και ερμηνείας του δικαίου που διέπει τις σχέσεις της Ένωσης με τα κράτη-μέλη της, στο οποίο πρωταγωνιστούν οι εθνικοί δικαστές και τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια, το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ. Ο διάλογος που αναπτύσσεται μεταξύ όλων αυτών των δικαστών είναι τόσο περίπλοκος και εξελίσσεται με τέτοιο τρόπο που απομυθοποιεί την πρακτική αποτελεσματικότητα του παραδείγματος του συνταγματικού πλουραλισμού και αναπαράγει την αποσυνταγματοποίηση τόσο της εθνικής όσο και της ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Ο συνταγματικός πλουραλισμός καθίσταται, στην πράξη, εικονικός και ανειλικρινής, καθώς συρρικνώνεται συχνά στην ελάχιστη λειτουργική του σημασία, η οποία συνίσταται στην αποφυγή, με κάθε τίμημα, ευθέων συγκρούσεων μεταξύ του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου, ενώ κατ' ουσίαν υποκρύπτει, κατά περίπτωση, έμμεσες αποδοχές της λογικής της υπεροχής είτε της ενωσιακής είτε της εθνικής έννομης τάξης. Στο πλαίσιο αυτό, οι δικαστικές αποφάσεις προσαρμόζονται στα μεταβαλλόμενα δεδομένα της πολιτικής εξουσίας, τα δε κριτήρια ορθής ή εσφαλμένης απόφασης σχετικοποιούνται πολύ περισσότερο του συνήθους³⁶.

Στην εθνική έννομη τάξη, αντί της κλωνισμένης υπεροχής του εθνικού συντάγματος, ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στοχεύει πια στη διασφάλιση της συνοχής της εθνικής έννομης τάξης κυρίως μέσω μιας πειστικής εναρμόνισης όλων των θεμελιωδών κανόνων, εθνικών και ευρωπαϊκών, που διεκδικούν την από κοινού εφαρμογή τους σε αυτήν. Η σχετική προσπάθεια δεν είναι συχνά επιτυχής. Η απουσία σαφών και σταθερών κανόνων επίλυσης των συγκρούσεων οδηγεί τη συνταγματική νο-

μολογία στην ανάπτυξη μιας ποικιλίας ερμηνευτικών μεθόδων αποφυγής των συγκρούσεων. Η ποικιλία αυτή τελικώς εντείνει τον εμπειρισμό και την αδυναμία προβλεψιμότητας των επιμέρους δικαστικών κρίσεων. Στο πλαίσιο αυτό, είναι δυσχερές να διαμορφωθεί μια σταθερή στρατηγική διαχείρισης των σχέσεων μεταξύ εθνικού και ευρωπαϊκού δικαίου, κυρίως στα κράτη-μέλη με έντονα δημοσιονομικά προβλήματα. Τούτο ισχύει όχι μόνον για τους εθνικούς δικαστές που λειτουργούν σε συστήματα διάχυτου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, αλλά και για τα συνταγματικά δικαστήρια, τα οποία χάνουν σταδιακά τη θεσμική τους λάμψη, καθώς γνωρίζουν τον ταυτόχρονο ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών και των τακτικών εθνικών δικαστηρίων. Η νομολογία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας αποτελεί προνομιακό πεδίο ανάδειξης της αμφίβολης βιωσιμότητας του παραδείγματος του συνταγματικού πλουραλισμού³⁷. Στην κορύφωση της δύσκολης διαχείρισης των σχέσεων εθνικού και κοινοτικού δικαίου, όταν, στην υπόθεση του «βασικού μετόχου», αντιμετώπισε, κατά την έκφραση του M. Maduro, «την απίθανη άσκηση να συμφιλώσε το ασυμφιλίωτο: πώς να διασφαλίσει την προστασία του Συντάγματος στην εσωτερική έννομη τάξη χωρίς να θίξει την υπαρξιακή απαίτηση υπεροχής του κοινοτικού δικαίου»³⁸, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο επιχείρησε να αποφύγει τις ποικίλες και έντονες συγκρούσεις μέσω μιας υπεραισιόδοξης εξωστρέφειας, της οποίας η αξιοπιστία προκάλεσε τις ίδιες απορίες με την ασυνήθιστη ομοφωνία της Ολομέλειας του Δικαστηρίου. Συναφώς, μετά την πομπώδη διακήρυξη περί «υποχρέωσης εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου»³⁹, λίγους εξέπληξε το γεγονός ότι, αποστασιοποιούμενη, σε κρίσιμες υποθέσεις, από το ενωσιακό δίκαιο και τον διάλογο με το ΔΕΕ⁴⁰, η μεταγενέστερη νομολογία του ίδιου Δικαστηρίου μετατράπηκε μάλλον σε πεδίο απομάγευσης του εξευρωπαϊσμού του δημοσίου δικαίου.

(37) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 410 επ..

(38) Βλ. τις προτάσεις, της 21.5.2008, του Γενικού Εισαγγελέα M.P. Maduro στην υπόθεση C-127/07, Arcelor, σημείο 15.

(39) Βλ. παραπάνω, Εισαγωγή.

(40) Βλ. C. Yannakopoulos, Éviter le dialogue des juges ou le prix à payer pour le sauvetage de l'euro, in E. Saulnier-Cassia (επιμ.), Jurisprudences nationales intéressant le droit de l'Union européenne, RTDEur 1/2016, σ. 146 επ..

(35) Ως προς τις διαφορετικές αντιλήψεις του νομικού πλουραλισμού, βλ., αντί άλλων, B. Barraud, Théories du droit et pluralisme juridique. Tome I. Les théories dogmatiques du droit et la fragilité du pluralisme juridique, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 2016.

(36) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., ιδίως αρ. 307 επ. και 406 επ..

Πάνω από το ευρωπαϊκό δίκαιο, πλανιέται το φάσμα του «ζωντανού διαλόγου» των δικαστών. Καθώς η προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ παραμένει ακόμη μια υπόθεση με άδηλο μέλλον, τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια, το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ, διατυπώνουν αμοιβαίες επιφυλάξεις ως προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Απέναντι στις Συμπληγάδες αυτών των δικαστηρίων, οι εθνικοί δικαστές, ως άλλοι Αργοναύτες, πλέουν διακινδυνεύοντας διαρκώς την αρνησιδικία ή τη σύγκρουση. Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένες φορές, προκειμένου να αποφευχθούν οι συντριβές, καθένα από τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια υιοθετεί μια πιο μετριοπαθή στάση ή προσχωρεί στις θέσεις των εθνικών δικαστηρίων⁴¹. Στην εικόνα αυτής της υποχώρησης, οι εθνικοί δικαστές δεν διστάζουν, με τη σειρά τους, να απαριθμούν πλέον και ρητές προϋποθέσεις σεβασμού των αποφάσεων των ευρωπαϊκών δικαστηρίων⁴². Ο διάλογος μεταξύ των εθνικών και των ευρωπαϊκών δικαστηρίων φαίνεται να εξελίσσεται, ως μια τριγωνική διεγκυστίνδα, κατά τρόπο ασύμμετρο και απρόβλεπτο. Στο όλο και πιο περίπλοκο επικοινωνιακό δίκτυο που ο συνταγματικός πλουραλισμός εγκαθιστά στην Ευρώπη, ούτε το Λουξεμβούργο ούτε το Στρασβούργο έχουν πλέον τον τελευταίο λόγο. Όπως οι εθνικοί δικαστές πρέπει να σέβονται τη νομολογία των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων, το ίδιο και αυτά πρέπει να λαμβάνουν υπόψη το καθένα τη νομολογία του άλλου και τα δύο μαζί τις διάφορες εθνικές νομολογίες. Κατά το παράδειγμα της ιταλικής θεωρίας του ζωντανού δικαίου (*diritto vivente*)⁴³, τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια πρέπει να πάρουν στα σοβαρά τον ρόλο των εθνικών δικαστών που συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή του ευρωπαϊκού δικαίου. Αυτός ο «ζωντανός διάλογος» των δικαστών μπορεί μεν να τρέφει την επιστήμη, πλην όμως καθιστά τη δικαστική προστασία των πολιτών πολύ λιγότερο σαφή και ακόμη λιγότερο ταχεία.

Επίλογος

Καθώς η Ιστορία μοιάζει να ειρωνεύεται όσους προδίκασαν το τέλος της, το φαινόμενο της συνταγ-

ματικής απορρύθμισης δικαιολογεί την ανάπτυξη ενός νέου συνταγματικού πατριωτισμού που συνδυάζει το πάθος και τον σκεπτικισμό⁴⁴. Πάθος, για την εξάντληση όλων των περιθωρίων ειρηνικής, φιλελεύθερης και κοινωνικά δίκαιης ενοποίησης των κρατών και των λαών της Ευρώπης· σκεπτικισμό, ως προς τον ορατό κίνδυνο η ενωσιακή έννομη τάξη να αλλοτριωθεί πλήρως από τη βαρβαρότητα των μη γραμμικών μεταλλάξεων των χρηματοπιστωτικών αγορών. Όπως, μετά το 1989 και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, έγινε αντιληπτή, στην Ευρώπη και στη χώρα μας, η αδήριτη ανάγκη πραγματικής διασφάλισης της ατομικής ελευθερίας, έτσι, μετά το 2009 και την κρίση δημόσιου χρέους, πρέπει να γίνει αντιληπτή, στην Ευρώπη και στη χώρα μας, η αντίστοιχη ανάγκη αποτελεσματικής διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Η παραπάνω διαπίστωση διαμορφώνει ένα αντίστοιχο διττό πρόταγμα: χωρίς να ανατραπεί το κεκτημένο του φιλελεύθερου Κράτους Δικαίου, να υλοποιηθεί αντίστοιχα ένα αυθεντικό κοινωνικό Κράτος Δικαίου, δηλαδή να εφαρμοστεί ο δυικός αριθμός στον οποίο θεμελιώθηκε και το φαντασιακό του ελληνικού Συντάγματος του 1975. Μια τέτοια προοπτική σε εθνικό επίπεδο εξαρτάται και από την ικανότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να αναπτύξει μια αξιόπιστη συνταγματική αρχιτεκτονική προς την ίδια κατεύθυνση. Στο πλαίσιο δε των πολυσύνθετων διεθνών αλληλεξαρτήσεων, η παραπάνω κοινή εθνική και ευρωπαϊκή προοπτική δύσκολα μπορεί να διασφαλιστεί χωρίς η υπέρβαση της συνταγματικής απορρύθμισης να επιδιωχθεί και σε παγκόσμιο επίπεδο⁴⁵. Αν και τα εθνικά κράτη εξακολουθούν να αποτελούν κρίσιμο πεδίο οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, οι μη αναστρέψιμες πτυχές της παγκοσμιοποίησης, καθιστούν θνησιγενείς τις τάσεις μακροπρόθεσμης αναδίπλωσης στις εθνικές ή περιφερειακές έννομες τάξεις και επιβάλλουν, όσο και αν σήμερα μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολο ή και ουτοπικό, η συναίρεση πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας να αναζητηθεί, σε παγκόσμιο επίπεδο, μέσω της θέσμισης ενός «συντεταγμένου πλουραλισμού» (*«pluralisme ordonné»*)⁴⁶.

(41) Βλ., αναλυτικά, C. Yannakopoulos, Un « dialogue vivant » des juges hante le droit européen!, in E. Saulnier-Cassia (επιμ.), Jurisprudences nationales intéressant le droit de l'Union européenne, RTDeur 1/2017, σ. 89 επ., ιδίως σ. 103 επ..

(42) Βλ. τις αποφάσεις ΣτΕ 1992 - 1993/2016.

(43) Βλ., αντί άλλων, C. Severino, La doctrine du droit vivant, Paris, Aix-en-Provence, Economica - PUAM, 2003.

(44) Βλ. J.-W. Müller, Συνταγματικός πατριωτισμός, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 236.

(45) Πρβλ. Γ. Σωτηρέλη, Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. Προς έναν νέο συνταγματισμό; <www.constitutionalism.gr>, καταχώρηση 10.9.2012.

(46) Πρβλ. M. Delmas-Marty, Aux quatre vents du monde. Petit guide de navigation sur l'océan de la mondialisation, Seuil, 2016.